

לחימה יהודית ולוחמת יהודים בברית-המועצות

בהיסטוריוגרפיה הסובייטית והמערבית

מרדכי אלטשולר

מכפל הלשון של הכותרת מתחייבת בחינת ההבדל בין לחימה יהודית ללוחמת יהודים. לחימתם של יהודים בגיטאות, ביחידות פרטיזאניות יהודיות, בבריגאדה היהודית וכיוצא בזה היא ללא ספק לחימה יהודית. כל הלוחמים ביחידות אלה היו יהודים, לחימתם נבעה מיהדותם והיא שאבה את כוחה מייחודו של הגורל היהודי ומהמצב המיוחד שבו היו נתונים הקיבוצים היהודיים תחת הכיבוש הנאצי. הקושי מתעורר לגבי אותם מאות אלפי הלוחמים היהודים שלחמו במחיצת המונים מבני לאומים אחרים. הלוחמים היו יהודים, אך האם ניתן לראות את לחימתם כלחימה יהודית, או כלוחמת יהודים? כדי להבחין בתנאים אלה בגבול הדק שבין לחימה יהודית ולוחמת יהודים, מן הראוי לעמוד על המוטיבאציה ללחימה. בהקשר זה המוטיבאציה היא אשר תקבע לגבי ההיסטוריון באיזו מידה מדובר בלחימה יהודית, ובאיזו מידה מדובר בלוחמת יהודים. הבחנה זו, שאיננה מתייחסת אך ורק ללוחם היהודי בצבא הסובייטי או ביחידות פרטיזאניות בברית-המועצות, היא בעלת משמעות גם בבדיקתנו את ההיסטוריוגרפיה הסובייטית והמערבית. על מנת להמחיש את מהות ההבחנה, נביא דוגמה אחת ממעשי הגבורה של יהודים בשורות הצבא האדום.

ב-25 באפריל 1945, בקרבות האכזריים של הצבא האדום ליד ברסלאו, חסם בגופו יוסף בומאגין, יליד העיירה היהודית הורודוק (1907) ותושב העיר בירוביג'אן, אשנב ירייה של מעוז גרמני, ובנפולו הבטיח את הניצחון בפעולה קרבית חשובה.¹ הוא נטל לקברו את המוטיבאציה למעשהו; לגבי ההיסטוריון קיימת חשיבות לשאלה, האם צעדו הנועז נבע מחינוכו הסובייטי, מנאמנותו למפלגה הקומוניסטית, שבה היה חבר משנת 1932, או שמא מחינוכו היהודי, משאיפתו לנקום את דם שארי בשרו שנרצחו באכזריות בעריה ובעיירותיה של ביילורוסיה, מקום הולדתו ונעוריו. שמא יחס הבוז כלפי היהודים ביחידתו, בדומה למצב ביחידות אחרות, והטיעון שהיהודי איננו מסוגל להקרבה, הוא אשר דחף את יוסף בומאגין ודומים לו ולמעשיהם?

היהדות, כגורם ראשון במעלת השיקולים, עמדה לעיתים במרכז הכרעות קשות של המפקד הזוטר או אף של החייל הבודד. כך למשל, ידועים מקרים לא מעטים, שבהם יחידה זעירה היתה מוקפת על-ידי האויב, ורבים מן הלוחמים לא ראו מוצא אחר אלא ללכת לשבי. אולם לעיתים קרובות היה זה הלוחם היהודי, שהתנגד בתוקף לדעת אחיו-לנשק משום שידע, כי

¹ אייניקייט, 1 במאי 1946; 'י' דאווידאוויטש, "ביים קבר פון אונדזער פאלקס-העלד", בתוך: פאלקס-שטימע, 13 בדצמבר 1959, מ' ברוקאזש, 25 יאר נאך דער באפרייונג פון ווייסרוסלאנד', שם, 13 בספטמבר 1969.

בשבי ייחרץ גורלו בהיותו יהודי, וחבריו לנשק יהיו לא פעם אלה, שיגלו לצורר את דבר יהדותו. מניע זה הוא אשר הכתיב לא פעם את צעדיו של הלוחם היהודי, ולפיקר, למקרים כגון אלה יש להתייחס כאל לחימה יהודית, הנקבעת על-ידי הגורם היהודי. מובן מאליו, כי במציאות היו מניעים רבים מעורבים זה בזה, אך אין עובדה זו משחררת את ההיסטוריון מלהתחקות אחרי מניעיו הייחודיים של הלוחם היהודי.

בהתייחסות להיסטוריוגרפיה הסובייטית והמערבית מן הראוי לנקוט קני-מידה שונים. בארצות החופשיות קיימת הצדקה לראות בהיסטוריוגרפיה את סך-כול המחקרים והעבודות שנכתבו על הנושא. רוב רובם של המחקרים הם פרי רוחם היוצרת של חוקרים יחידים. מובן מאליו, כי החוקר אינו משוחרר לחלוטין מן התפיסות, הלכי הרוח והגישות של החברה שבה הוא חי. אולם חובתו הראשונית היא ליושרו האינטלקטואלי והמדעי, וזה מחייב אותו להתמודד עם החומר המצוי בידי תוך ניסיון כן להפיח רוח חיים באינפורמציה העומדת לרשותו, מתוך שאיפה להעניק משמעות לעובדות ומתוך ניסיון לראות את ההתרחשות ההיסטורית ממירב זוויות הראייה. כל המטרות האלה אינן מחייבות את ההיסטוריון הסובייטי.

ההיסטוריוגרפיה הסובייטית, כפי שהיא מגדירה את עצמה, היא היסטוריוגרפיה מארקסיסטית, משמע בעלת תפיסת עולם מוגדרת אפריורית המסבירה את התופעות הנחקרות, ובעצם עובדה זו שונה היא תכלית השינוי מן המקובל בארצות החופשיות. כמובן, יש מקום לטעון, כי אין כל רבותא בכך שההיסטוריון ניגש למחקרו מתוך תפיסת עולם – אך זאת כמובן בתנאי כי הוא חותר למחקר אובייקטיבי ככל האפשר, והכתיבה ההיסטורית משמשת לו מצע להתמודדות עם השקפות עולם אידיאולוגיות ותפיסות פילוסופיות שונות. בברית-המועצות אין המצב כך. אולם, הדבר הפוגע ביותר בהיסטוריוגרפיה הסובייטית אינו תפיסת העולם המופשטת, אלא התביעות המעשיות מן ההיסטוריון. האנציקלופדיה ההיסטורית הסובייטית משנות השישים, בתארה את מדע ההיסטוריה הסובייטי, מציינת במפורש, כי "מדע ההיסטוריה בברית-המועצות תפס מקום נכבד בין מדעי החברה כולם, הנתבעים לשמש מכשיר לחינוך העמלים".² בקביעה זו קיימת אפוא תפיסה חד-משמעית, שמדעי החברה כולם, ובתוכם הכתיבה ההיסטורית, חייבים למלא תפקיד חינוכי-חברתי.

אם זהו תפקידה של הכתיבה ההיסטורית, הרי לא האמת ההיסטורית חייבת להיות בראש מעייניו של החוקר, אלא הוא חייב להיות מגויס למילוי מטרות חינוכיות באמצעות ההיסטוריה. כיוון שהמטרות החינוכיות של ההמונים בכל זמן מן הזמנים נקבעות על-ידי המפלגה הקומוניסטית, או בלשון אחרת – על-ידי השלטון, הרי מחובתו של ההיסטוריון לשרת בעבודתו ההיסטורית את התביעות החינוכיות, או ליתר דיוק, את המטרות הפוליטיות של השלטון ברגע נתון. על רקע זה מובן אפוא, כי קיימת הצדקה להתייחס להיסטוריוגרפיה

² *Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya*, Moscow 1965, Vol. 6, p. 476

הסובייטית בכלל ולזו של תקופת מלחמת-העולם השנייה בפרט כאל כתיבה פוליטית. מבחינה זו דומה כי קיימת הצדקה לראות גם בהתייחסות או אי-התייחסות לנושאים יהודיים בהיסטוריוגרפיה הסובייטית ביטוי של מדיניות השלטונות כלפי השאלה היהודית. כיוון שכל הכתיבה ההיסטורית בברית-המועצות מודרכת על-ידי המגמה האחידה שהצבענו עליה, קיימת אפוא הצדקה מסוימת, לפחות לגבי הנושא הנדון כאן, לכלול בה לא רק מחקרים מובהקים המושתתים על חומר ארכיוני, מצוידים באפאראט מדעי וכתובים בלשון הזהירה והמדויקת הנתבעת מן החוקר, אלא גם ספרות העומדת על גבול ההיסטוריוגרפיה במובן הצר והמדויק של המושג, משמע עבודות פופולאריות למחצה ואף זיכרונות ורשימות למיניהן. ההיסטוריון הסובייטי, כותב הרשימות והזיכרונות, חונך על ברכי התפיסה, כי כתיבתו היא כתיבה מגויסת, משמע – עליה לשרת מטרות חינוכיות-פוליטיות. בעת הכתיבה עובר אפוא החומר דרך מסננת של מעין צנזורה עצמית של העובדות, האירועים וההתרחשויות שרצוי להתעלם מהם בהתאם לקו הכללי של השלטון ברגע מסוים.

עבודות מחקר גדולות, בעיקר קיבוציות, נדונות פעם או כמה פעמים בפורומים של מוסדות המחקר שבהם הן נערכות. בזמן תהליך הדיון נתבעים החוקרים והכותבים להשמיט דברים מסוימים ולהדגיש דברים אחרים. השלב האחרון שבו נבחן ונבדק כל פירסום הוא ביקורת הצנזורה, המודרכת בהוראות מפורשות וסמויות של השלטון. כל פירסום המגיע לידינו מברית-המועצות עבר אפוא שורה ארוכה של בדיקות, החל מן הסינון העצמי של הכותב, שהוא לעתים לא פחות חשוב מן האחרים, ועד לצנזורה הרשמית. בכל המסננות האלה מתחדד האופי הפוליטי של הכתיבה ההיסטורית ושל זו העומדת על גבול ההיסטוריוגרפיה, ושכללנו אותה בדיונינו.

ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הסובייטית על הלחימה במלחמת-העולם השנייה – במובנו הרחב של המושג – היתה בימי הלחימה ממש. בתוך ימי המלחמה הוצאו חוברות ופורסמו מאמרים שנועדו לפאר את מעשיו של הלוחם בצבא האדום ובשורות הפרטיזאנים. פירסומים מסוג זה המשיכו לראות אור גם במחצית השנייה של שנות הארבעים. בתקופת ה"פשרה" בא גל חדש של פירסומים על מלחמת-העולם השנייה, שבהם ראו אור נושאים ועניינים שלא יכלו להתפרסם בימי האחרונים של סטאלין.

הטיפול ההיסטורי בלחימה בימי מלחמת-העולם השנייה נמשך גם בשנים הבאות בהיקף נרחב ביותר, שקשה לסוקרו. די להזכיר, כי עד אמצע שנות השבעים התפרסמו בברית-המועצות למעלה מתשעת אלפים ספרים וחוברות על מלחמת-העולם השנייה, חוץ מיצירות של ספרות יפה המטפלות בנושא, וכששת אלפים מאמרים בכתבי-עת מדעיים.³ כמובן שאין כמעט כל אפשרות להתייחס לכל שפע החומר אשר התפרסם, אך דומה, כי על דרך ההכללה קיימת הצדקה לסווגו לשש קבוצות עיקריות:

³ *Sovetski tyl v Vyelikoy otechesevennoy voyne*, Moskva, 1974, vol. 1, p. 190

(א) אוספים של תעודות הרואים אור בספרים מיוחדים או בכתבי עת היסטוריים, והכוללים לרוב הוראות של המפלגה הקומוניסטית והשלטון על זרועותיו.⁴ בסוג זה של חומר, המתייחס למדינה כולה או לאזורים גיאוגרפיים מסוימים, אין בנמצא, ואף לא יכולה להיות, התייחסות ישירה או עקיפה ליהודים.

(ב) אוספי תעודות הכוללים דיווחים של יחידות לוחמות, אם בצבא האדום ואם בתנועה הפרטיזאנית. כדוגמה לסוג פירסום זה עשויים לשמש שלושת כרכי התעודות על התנועה הפרטיזאנית בבילורוסיה, שיצאו לאור במינסק בשנים 1967-1982 בעשרת אלפים עותקים.⁵ בקבצים אלה מוזכרים לפחות כמה חמישים פרטיזאנים, שצילל שמותיהם מעיד בבירור על יהדותם. לאומיותם של הפרטיזאנים אינה מוזכרת, אך יש בפירסומים מסוג זה כדי לשמש חומר בעל חשיבות לאימות עדויות ומקור לקביעת תאריכים מדויקים של האירועים. אולם בשל גישה שלילית מראש של חוקרים לא מעטים – שהרי בפירסומים הסובייטיים אין כלל ועיקר חומר המתייחס ליהודים – לא מנוצל סוג זה של פירסומים די הצורך, למרות שלעיתים הוא עדות יחידה לאירועים מסוימים, כפי שמעיד הדיווח הבא, ביום 16 ביוני 1943, של מפקדת פלוגת הפרטיזאנים ע"ש קירוב:

"ב-9 ביוני 1943, ב-3 בלילה, הקיפו הגרמנים את הכפר וולקה הראשונה [7 ק"מ מלונינץ], לקחו 156 משפחות והעבירו אותן לגיטו לונינץ... ב-11 ביוני 1943 בערב נשלחה קבוצת פרטיזאנים בפיקודו של המפקד הפוליטי א' סביטצוב לעיר לונינץ על-מנת שהם יתקשרו עם אנשי המשטרה... שעמדו בקשר עם פלוגת [הפרטיזאנים] וישחררו 150 משפחות מן הגיטו. המטלה בוצעה בלילה מן ה-11 ל-12 ביוני 1943; 127 משפחות נמלטו ו-29 נשארו בגיטו".⁶ אף-על-פי שאין כלל ספק, שמדובר ביהודים, לא ציין זאת המדווח מנימוקים השמורים עמו, ואף עורכי הקובץ לא מצאו לנכון לציין עובדה זו, כדי שלא להבליט את פעולת הפרטיזאנים בהצלת יהודים. ההיבט היהודי מובלע אפוא בפירסומים מסוג זה, אך הוא אינו נעדר מהם לגמרי.

(ג) מחקרים ספציפיים המתמקדים בניתוח צבאי, כלכלי וחברתי של לחימת הצבא האדום או יחידות פרטיזאניות בשלבים השונים של המלחמה הסובייטית-גרמנית. פירסומים אלה מתעלמים כמעט לחלוטין מן היהודים, אם כי לפעמים מוזכרים בהם גם שמות של מפקדים יהודים בולטים.

⁴ *Kommunisticheskaya partiya v Vyelikoy otechestvennoy voyne*, Moscow, 1970
⁵ *Vsenarodnoye partizanskoye dvizheniye v Byelorussii v gody Vyelikoy otechestvennoy voyny*, Minsk 1967-1982
⁶ שם, כרך שני, ספר ראשון, עמ' 456.

ד. פירסומים ועבודות כוללניות לרוב המוקדשות לתולדות ברית-המועצות כולה בתקופת מלחמת-העולם השנייה, או לאזורים גיאוגרפיים ואדמיניסטרטיביים מסוימים. הידוע מכל אלה הוא הפירסום בעל ששת הכרכים: תולדות מלחמת המולדת הגדולה של ברית-המועצות; ספרים דומים קיימים גם לגבי רפובליקות שונות, ודי להזכיר את תולדות אוקראינה בימי מלחמת-העולם השנייה בשלושה כרכים. בפירסומים מסוג זה, שהם בעלי אופי מדעי-פופולארי, נעשה כביכול ניסיון לתאר ולהסביר את מכלול האירועים וההתרחשויות במדינה או באזור אחד בתקופה המכרעת והקשה של המלחמה הסובייטית-גרמנית.

בפירסומים של הקבוצה השלישית והרביעית קיימת מגמה ברורה להבלעת חלקם של היהודים בלחימה נגד הנאצים, אך לא התעלמות מוחלטת. כך למשל, בהיסטוריה הכוללת על תולדות אוקראינה בימי המלחמה נגד הנאצים מוזכר, כי בהגנת הגבורה על מבצר ברסט השתתף גם היהודי יאפים פומין.⁷ אך במרבית המקרים מובאים שמותיהם של לוחמים ללא ציון לאומיותם. יתירה מזו, על מנת לטשטש את חלקם של היהודים בלחימה מובאים שמותיהם הפרטיים ושם האב בראשי תיבות – שיטה שהיתה נהוגה בידי שלטונות הצאר בימי מלחמת-העולם הראשונה כל אימת שפורסמה ידיעה על יהודים שהצטיינו בקרב.

(ה) ספרות הזיכרונות הענפה והמסועפת. זיכרונות על מלחמת-העולם השנייה פורסמו מפקדים בכירים – מפקדי חזיתות, ארמיות וכדומה – אך גם קצינים זוטרים ואף לוחמים מן השורה, הן בצבא והן בתנועה הפרטיזאנית. בספרות הזיכרונות מוזכרים לוחמים יהודים לא מעטים, אך בדרך-כלל בצורה מוצנעת בלא הדגשת הגון היהודי המיוחד. כך למשל בתיאור של אוזבקי, אוקראיני או טאטארי, מרמז לרוב בעל הזיכרונות על לאומיותו של האיש, גם כאשר אינו מזכיר זאת במפורש, זאת באמצעות תיאור ביתו, משפחתו, מאכליו האהובים וכיוצא בזה דברים, המעניקים לאיש את ייחודו הלאומי. ליהודי, ברוב הזיכרונות, אין כל ייחוד לאומי משלו, ואם שמו איננו מעיד במפורש על יהדותו, קשה לקבוע, כי אמנם מדובר ביהודי.

ניתן לטעון כמובן, כי ליהודי הסובייטי, בעיקר הצעיר שלחם בשורות הצבא האדום או בעורף הגרמני, כבר לא היו שום תכונות, דרכי התנהגות ותגובה ייחודיות, ולכן הדבר לא מצא ביטוי גם בזיכרונות. אולם דומה, כי טענה כזאת אינה עומדת בפני הביקורת. ייתכן שכבר לא היו קווים מייחדים לצעיר היהודי שבא ממוסקבה או מלנינגראד. אך היו בוודאי קווים מייחדים

⁷ *Ukrainska RSR u Vyelikii vitchizniani viini radians`kogo soyuzu, 1941-1942rr, Kiiv 1976, vol. 1, p. 64.*

אצל היהודי שזה מקרוב יצא מן העיירה, והרי לא מעטים מיהודים כאלה שירתו בשורות הצבא האדום, ולא כל שכן לחמו ביחידות הפרטיזאנים.

דומה על כן, שצורה זו של התייחסות ליהודים בספרות הזיכרונות העניפה נובעת בראש ובראשונה מהבנת הכותבים, כי רצוי להצניע את היהודים במידת האפשר, ולכן הם משתדלים להימנע ככל האפשר מלשבץ בזיכרונותיהם דמויות יהודיות יתר על המידה.

במסגרת התפיסה הכללית נמצאים, כמובן, אנשים המפרשים בצורות שונות עד כמה מותר ורצוי להזכיר יהודים בזיכרונותיהם, וגם הצמזמים נותנים לעיתים את פירושיהם האישיים למותר ולאסור בתחום זה. נמצאים אפוא זיכרונות, שבהם מופיעות יותר דמויות יהודיות, ובאחרים פחות, אך המגמה הכללית היא הצנעה, הבלעה, אם גם לא התעלמות מוחלטת וטוטאלית.⁸

(ו) קבצים על גיבורי ברית-המועצות, על לוחמים מצטיינים בשורות הצבא האדום ובתנועה הפרטיזאנית. קבצים אלה מתפרסמים כמעט על-ידי כל רפובליקה סובייטית, על-ידי מחוזות רבים ולעיתים אף על-ידי נפות. באלה כלולים לרוב ביוגרפיות ותיאורים של מעשי גבורה. הרשימות בקבצים ובכתבי-עת נכתבו לרוב על-ידי עיתונאים, סופרים, ולעיתים בידי היסטוריונים מקצועיים. הן מושתתות על חומר ארכיוני תעודות שפורסמו בעיקר בעיתונות ואף על עדויות ועל שיחות עם הלוחם עצמו או עם בני משפחתו. בפירסומים אלה כלולות לרוב רשימות על לוחמים יהודים מצטיינים שהתגוררו באיזור או נולדו בו, ולרוב מוזכרת בהם במפורש הלאומיות היהודית של הלוחם – אך גם עיקרון זה אינו נשמר תמיד בהקפדה. מטרת הרשימות מסוג זה היא משולשת: הנצחת הלוחמים, מתן תהילה לתושבי האיזור ולחלקם במלחמה נגד הפולש הנאצי ומטרה חינוכית – בחינת מעשה אבות סימן לבנים. חומר רב יחסית נמצא אפוא על לוחמים יהודים מצטיינים.

אך גם פה לא קיימת כמעט לחלוטין התייחסות למניעים הייחודיים של הלוחם היהודי, ותיאור מעשיו מובא עטור בסטריאוטיפים סובייטיים מובהקים, בלשון נשגבה משולבת בסיסמאות שדופות. מלבד השם והלאומיות המוזכרת של הלוחם הוא מתואר לרוב כנטול כל זיקה לאומית של ממש, להבדיל מלוחמים בני לאומים אחרים, שלגביהם מודגש לעתים המוצא הלאומי שלהם, שאיננו מוגבל לרישום הרשמי של הלאומיות.

*

⁸ על ההשפעה האישית של הכותב על מידת הזכרתם של יהודים בזיכרונות עשויה ללמד השוואת ספרו של י' סאצונקביץ' עם ספרו של ו' אגאדז'אניאן. שני הספרים דנים במחותרת ובתנועה הפרטיזאנית. הראשון מתמקד באזור מינסק והאחרון בסביבות מוהילב. אך בעוד שבספרו של סאצונקביץ' קיימת כמעט התעלמות מוחלטת מחלקם של היהודים, הרי אצל אגאדז'אניאן מוזכר חלקם של היהודים בלחימה נגד הנאצים: I. Satsunkevich, *Surovaya byl*, Minsk 1969, V. Agadzhanian, *Dorogi Partizanskiye*, Minsk 1979. לתשומת לב ראוי ספר זיכרונותיו של א' אוקורוקוב, שבו הוא מזכיר מתוך חיבה הרבה מאוד דמויות של לוחמים יהודים. A. Okorokov, *Slovo vedushchie v boy*, Moscow, 1980.

מניתוח הסוגים העיקריים של הפירסומים הסובייטיים על הלחימה בימי המלחמה הסובייטית-גרמנית מסתבר, כי קיימת מגמה ברורה להצנעה ולהבלעת חלקם של היהודים בלוחמה נגד הנאצים והתעלמות מכוונת ומוחלטת מן הלחימה היהודית.

כאן מתבקשת השאלה, באיזו מידה מגמה זו היא חלק מן התפיסה הכללית בהיסטוריוגרפיה הסובייטית של מלחמת-העולם השנייה, השואפת להבליע היבטים לאומיים, ובאיזו מידה יש כאן תופעה המתייחסת ליהודים בלבד.

בגישת ההיסטוריוגרפיה הסובייטית להיבט הלאומי בצבא האדום ובתנועה הפרטיזאנית בימי מלחמת-העולם השנייה קיימת דיכוטומיה. במגמה להבליט את האחדות של כל עמי ברית-המועצות ולהדגיש שכל האוכלוסייה נשאה על שכמה במידה שווה את מעמסת המלחמה, מדברים ההיסטוריונים וכותבי הרשומות על "לחימתו של העם הסובייטי", "לחימת האנשים הסובייטיים", על "לוחמי ברית-המועצות" וכיוצא בזה. ואכן, ברוח זו היתה התשובה של המכון לחקר תולדות המלחמה במיניסטריון ההגנה של ברית-המועצות לקבוצת יהודים שפנו אליו בספטמבר 1976.

תוך כדי הכנת הסימפוזיון לתרבות יהודית שעמדו לארגן פעילים יהודים בברית-המועצות, הם פנו למוסד רשמי זה ושאלוהו, האם המכון עוסק במחקר על חלקו של העם היהודי במלחמה נגד גרמניה הפאשיסטית. בתשובה לפנייה זו השיב ניקולאי שבצוב, סגן-מנהל המכון, בשיחה בעל-פה עם הקבוצה המארגנת תשובה בזו הלשון:

"בפירסומיו של המכון מובאות לציבור ידיעות על השתתפות במלחמת-העולם השנייה של כל העם הסובייטי, מבלי לייחד מקום מיוחד אף לעם אחד מבין הלאומים המאכלסים את ברית-המועצות".⁹

תשובה זו אמנם לא היתה בלתי-נכונה, אך היא מהווה רק פן אחד של ההיסטוריוגרפיה הסובייטית. הפן האחר של ההיסטוריוגרפיה, במובנו הרחב ביותר של המושג, הוא הרצון לפאר ולרומם את הגאווה הלאומית של העמים השונים על השתתפותם בלחימה נגד הנאצים. מתוך מגמה זו יוצאים לאור פירסומים לרוב, המפארים את חלקם של בני כל רפובליקה, מחוז לאומי וכו' על חלקם בלחימה נגד הנאצים. ניתן כמובן לטעון כי מדובר כאן בתיאור על בסיס טריטוריאלי ולא לאומי, אך אין טיעון זה עומד בביקורת העובדות. כך למשל, בהיסטוריה בת שלושת הכרכים על אוקראינה בימי מלחמת-העולם השנייה נושא פרק אחד את השם: "תרומת העם האוקראיני לחיזוק ולתגבור הכוחות המזוינים של ברית-המועצות".¹⁰ מאמרים מחקריים לא מעטים הוקדשו במפורש לתרומת בני עמים שונים למאמץ המלחמתי,¹¹ ואף הוצאו לאור ספרים מיוחדים על חלקם של הקירגיזים,¹²

⁹ Yevreski samizdat, Jerusalem, 1978, vol. 15, p. 36.

¹⁰ הספר המוזכר בהערה 7 לעיל, עמ' 95-105.

¹¹ ראה למשל: la. Paulau, 'Dapamoha belaruskaha naroda Frontu letam, 1941 g', in: Vesti: Akademiya navuk BSSR, 1970, No. 5, pp. 114-123.

הביילורוסים,¹³ הארמנים,¹⁴ ועמים אחרים במלחמה נגד הנאצים. הגדילו לעשות ההיסטוריונים הגרוזיניים, אשר פירסמו ספר על חלקם של בני העם הגרוזיני בשחרורה של אוקראינה מעול הכובש הנאצי. בספר מובא פרק מיוחד על הגרוזינים בתנועה הפרטיזאנית באוקראינה ועל השתתפותם בשחרור חצי האי קרים וכיוצא בזה.¹⁵ בכל הפירסומים האלה ההתייחסות היא לפי קנה מידה לאומי ולא דווקא טריטוריאלי. בפירסומים אלה ודומיהם מתגלה בצורה בולטת הפן השני של ההיסטוריוגרפיה הסובייטית של מלחמת-העולם השנייה, המדגיש את התרומה של העמים השונים במלחמה נגד הנאצים, וזאת לאו דווקא לפי אזורי מגוריהם של הלוחמים, אלא בעיקר לפי לאומיותם.

בפירסומים מסוג זה מודגשת לרוב נאמנותם של הלוחמים לא רק לברית-המועצות אלא גם לעמם. כך למשל מודגש, כי לוחמים אוקראינים הצטיינו בקרב כדי לנקום בכובש על פגיעות בנכסי התרבות האוקראינית, וכיוצא בזה. הנמקה מסוג זה נעדרת לחלוטין כל אימת שמוזכרים לוחמים יהודים. על רקע הדיכטומיה של ההיסטוריוגרפיה הסובייטית בגישתה להיבט הלאומי בלחימה נגד הנאצים, בולטות ביתר שאת ההבלעה וההצנעה של לוחמת היהודים נגד הנאצים, וקיימת התעלמות מוחלטת או כמעט מוחלטת מהלחימה היהודית.

ההיסטוריוגרפיה הסובייטית-היהודית נועדה אף היא לשרת מטרת חינוכית-ציבוריות. הרעיון לפרסם תעודות ורשימות על לחימתם של יהודים בשורות הצבא האדום במלחמה הסובייטית-גרמנית הועלה לראשונה בפומבי על-ידי איליא ארנבורג בישיבת המליאה השנייה של הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי בפברואר 1943.

הפירסום נועד לשמש כלי תעמולתי נגד הטענות האנטישמיות, כי היהודים משתמטים מלחימה פעילה ומוצאים להם מקומות נוחים בעורף,¹⁶ אולם כבר באמצע 1944 לא היתה התוכנית בת-ביצוע, כפי שניתן ללמוד מעדותו של איליא ארנבורג בזיכרונותיו:

בקיץ (1944) ביקשוני מה'סובאינפורמבירור'¹⁷ לפנות בקריאה ליהודי אמריקה בעניין אכזריותם של ההיטלראים ובעניין ההכרח למגר מהר, ככל האפשר, את הרייך השלישי. אחד

A. Kazanskii, *Kirgizskii narod v Vyelikoy otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza*, 1941-1945,¹²

Frunze 1954.

I. Kravchenko, A. Zolesskii, *Byelorusski narod v gody Vyelikoy otechstvenoy voyny*, Minsk¹³ 1959.

A. Mnatsakanian, *Armjanski narod v Vyelikoy otechestvennoy voyne 1941-1945*, Yerevan 1954.¹⁴

I.I. Babalishvili, *Voyny-Gruziny v boyakh za Ukrainu v gody Vyeli kov otechestvennoy voyny*¹⁵ Tbilisi 1969.

¹⁶ צוויטער פלעגום פון יידישן אנטיפאשיסטישן קאמיטעט אין פססר", בתוך: איינאקייט, 15 במארס 1943.
¹⁷ הלשכה הסובייטית לאימפורמאציה, שהוקמה בתחילת המלחמה של גרמניה הנאצית נגד ברית-המועצות, עסקה בהפצת האינפורמאציה הרשמית על פעולות המלחמה ובאירגון כל התעמולה בברית-המועצות עצמה ומעבר לגבולותיה.הלשכה פורקה, כנראה, בשנת 1948.

מעוזריו של א"ס שצ'רבאקוב – קונדאקוב – פסל את הנוסח שלי בטענה, שאין להזכיר מעשי גבורה של יהודים, חיילי הצבא האדום. 'זו היא שחצנות'.^{17*}

נוכח מדיניות מעין זו לא היה כמובן כל מקום לדון על הוצאה לאור של ספר מיוחד בלשון הרוסית על לחימתם של יהודים בשורות הצבא האדום.

אולם על אף הקשיים, עשו העסקנים היהודים על מנת להביא לפחות לקורא היהודי מקצת מידע על מעשי גבורה של לוחמים יהודים. ב-1943 ראו אור בידיש שלוש חוברות, שהוקדשו לגיבורי ברית-המועצות היהודים: חוברת מפרי עטו של הכתב הצבאי, ולאחר מכן המשורר הרוסי, סמיון גודזנקו על לייזר פאפרניק, שלחם עד לכדור האחרון ולאחר שנותר ללא תחמושת פוצץ את עצמו עם שוביו הנאצים;¹⁸ חוברת מאת הסופר היידי מ' חשצ'באצקי על חיים דיסקין, אשר בתותח יחיד עצר התקפה של טאנקים גרמנים¹⁹ וחוברת מאת ר' קובנאסטור על השיריונאי המצטיין במלחמה נגד פינלאנד – יוסף מאקובסקי.²⁰ ב-1944 ראתה אור חוברת מפרי עטו של הסופר הרוסי ממוצא יהודי ב' קאברין על מפקד הצוללת ישראל פיסאנוביץ', אשר בעד מעשי הגבורה הוענק לו ב-1942 אות הצטיינות של גיבור ברית-המועצות.²¹ ב-1946 פירסם הסופר היידי שמואל פרסוב חוברת על משה חוחלוב, שהוענק לו האות של גיבור ברית-המועצות על הצטיינותו בצליחת הדנייפר, וב-1947 ראתה אור בתרגום מרוסית חוברת על דוד דארגונסקי מפרי עטו של א' בזימנסקי.²²

ערב חיסול התרבות היהודית ב-1948 יצאה חוברת מאת ר' קובנאסטור על הטייסת היהודיה המהוללת פולינה גלמאן.²³ שבע החוברות היו בנויות במתכונת פחות או יותר אחידה, וכללו בקיצור נמרץ את תולדות חייו של האיש, הצטיינותו בקרב ומעשה הגבורה שבעבורו הוכתר באות הצטיינות של גיבור ברית-המועצות. רוב החוברות נכתבו בידי לא-יהודים, ובאותם המקרים שבהם צוינו המניעים או המקורות למעשה הגבורה, נעשה הדבר על-פי רוב בניסוחים כלליים בנוסח הסובייטי המקובל, כגון תגובה לברבאריות ההיטלראית, הנאמנות למפלגה הקומוניסטית ולברית-המועצות. באחדות מן החוברות הופיעו גם ביטויים סובייטיים שגורים באותה עת, כגון: "בן נאמן לעם הסובייטי ולעם היהודי". בחוברות שהתפרסמו בידיש ונועדו ליהודים היה כדי להעניק לקורא את התחושה, כי גם ליהודים, כמו לבני העמים האחרים, יש גיבורי מלחמה, אך חוברות אלה דלות ביותר בניתוח המניעים להתנהגותו של הגיבור. אבל, כאשר אחדות מרשימות אלה פורסמו כעבור שנים בלשון הרוסית, דהיינו גם

I. Ehrenburg, *Liudi godi, Zhizn, Sobranie sochinenii, v devyati tomakh*, Moscow 1967, Vol. 17* 9, pp. 376-377.
¹⁸ ס' גורזענקא, העלד פון סאוועטנפארבאנד-לייזער פאפערניק, מאסקווע 1943.
¹⁹ מ' כאשטשעוואצקי, חיים דיסקין, דער העלד פון סאוועטנפארבאנד, מאסקווע 1943.
²⁰ ר' כאוונאטאר, דער העלד פון סאוועטנפארבאנד – יוסף מאקובסקי, מאסקווע 1943.
²¹ ו' קאווערין, דער העלד פון סאוועטנפארבאנד – ישראל פיסאנוויטש (דריי באגעגענישן), מאסקווע 1944.
²² ש' פערסאו, משה כאכלאו, דער העלד פון סאוועטנפארבאנד, מאסקווע 1946. א' בעזימענסקי, דוד דארגונסקי, מאסקווע 1947.
²³ ר' קאוונאטאר, העלד פון סאוועטנפארבאנד, פאלינא געלמאן, מאסקווע 1948.

לקורא הלא-יהודי, הושמטו מהם אותם הקטעים המעטים שיכלו לשמש אולי רמז על מניעיו הייחודיים של הלוחם היהודי.

בחוברתו של שמואל פרסוב על משה חוחלוב מופיע התיאור הבא על פגישה אקראית של חוחלוב באחד היישובים המשוחררים:

"באחד הכפרים, כאשר הרגמים ישבו בביקתת איכרים ושאו בכפותיהם לתיאבון את הבורשץ, נכנס יהודי.

הוא הביט סביבו ולאטו סינן בין שיניו: 'האם נמצאים בתוכם יהודים?'

'בני כל הלאומים', השיב גיינוטדיאנוב, וחוחלוב הוסיף: 'אני יהודי'.

האורח שמח כאילו פגש את בנו. 'אני מכאן'. פתח האורח ביידיש, 'היהודים ישבו כאן מקדמת דנא ועתה נותרתי מעירת יהודים אני לבדי. נמלטתי מבור קבר ממש'.

מאן דהוא מבין הלוחמים פלט: 'אתה, דבר כך שהכל יבינו'.

חוחלוב מסר בקיצור את דברי היהודי ויאפים אובאנוב הוסיף: 'אז מה אתה עומד? שב וקח את הכף שלי'. גיינוטדיאנוב קירב ליהודי פרוסת לחם ואחר את קערת הבורשץ. היהודי אכל את הבורשץ ומעיניו זלגו דמעות ונטפו על זקנו. הוא ניגב את הדמעות בכף ידו כילד ושוב

פנה לחוחלוב:

'מאין אתה ומה שמך?'

'שמי חוחלוב'.

'יהודי – וחוחלוב שמך?'

'כן, כן', ענה חוחלוב כמצטדק. 'אני מדוברבנה'.

'כן, מדוברבנה', פתח היהודי שוב את פיו ביידיש, 'שם היו מכינים טליתות מפוארות'.

לפני עוזבו לחץ היהודי את ידי כל אחד מן הלוחמים.

'אל תשכחו, בני, לנקום את הדם השפוך על לא עוול...' ²⁴.

קטע זה, שהיה בו אולי כדי לרמוז על התחושה המיוחדת של הלוחם היהודי, הושמט כליל מהתרגום הרוסי של הרשימה, שהתפרסמה ב-1959. אולם, מגמה זו, להשמיט היבטים יהודיים בתרגומים לרוסית, איננה תופעה אופיינית לשלהי שנות החמישים ואילך, אלא היא כבר ניכרת בשנות הארבעים.

מקום מיוחד בהיסטוריוגרפיה היהודית הסובייטית תופסים שלושה ספרים, השייכים מעצם הגדרתם לתחום הלחימה היהודית: ספרו של אברהם סוצקובר על גיטו וילנה, שבו מוקדש פרק מקיף על הלחימה בגיטו וביערות; ספרם של מ' ילין וד' גלפרן על הפרטיזאנים מגיטו

²⁴ראה החוברת של פרסוב המוזכרת לעיל בהערה 22, עמ' 21-23 והשווה: S. Persov, *Ocherki o Geroyakh*, Moscow 1959.

קובנה, וספרו של ה' סמוליאר על גיטו מינסק, שחלקים רבים בו מתארים את ההתנגדות בגיטו ובתנועה הפרטיזאנית.²⁵

ספרו של סמוליאר ראה אור בשנת 1947 גם בתרגום רוסי בשם "הנוקמים מהגיטו".²⁶ השוואה קלה של שתי מהדורות הספר די בה כדי ללמד, כי בתרגום הרוסי נעשו השמטות וקיצורים שבחלקם נובעים מן התרגום, וחלקם בעלי משמעות מכוונת. כך, למשל, צוין בטקסט היידי, כי המחותרת בגיטו, בהסכמת הפרטיזאנקה, החליטה לכוון יחידות עצמאיות, יחידות יהודיות, ואילו בטקסט הרוסי הושמטו התיבות המדברות במפורש על יחידות יהודיות, והושאר רק הנוסח המעורפל של יחידות עצמאיות.²⁷ במקום אחר מספר המחבר על ניסיון להקמת יחידה פרטיזאנית משותפת של ארבעים יהודים מיוצאי הגיטו שהיו מזוינים, ושלושים עובדי רכבת ביילורוסיים. תוך כדי הקמת היחידה קרתה תקלה והביילורוסיים חזרו לעיר; אך מה יעשו היהודים? שואל המחבר, ומדגיש כי להם אין אפשרות לשוב לגיטו כמו לעובדי הרכבת הביילורוסיים.²⁸ בכך רומז המחבר על מצבו המיוחד של הלוחם היהודי, הנבדל מבחינת תנאי פעולתו מחברו הביילורוסי. אולם רמז זה הושמט מן הנוסח הרוסי, ובכך טושטשה הדגשת הייחודיות של הלחימה היהודית.

באחד המקומות מביא סמוליאר את דברי אחד ממפקדי היחידה הפרטיזאנית הסובייטית האומר: "יהודי הגיטאות הם אלה המצטיינים עתה ביחידתי באומץ לבם בקרב".²⁹ אך דברים אלה הושמטו מן התרגום הרוסי מחשש שיתפרשו על-ידי הקורא הלא-יהודי כ"יהרהר יהודית". ואכן, דוגמאות מסוג זה של הבדלים בין הנוסח היידי של ספרו של סמוליאר ובין התרגום הרוסי מצביעות על כך, כי כבר בשנות הארבעים היתה מגמה שלא להדגיש יתר על המידה אי אלה היבטים של הלחימה היהודית, בייחוד בפירסומים שנועדו גם לקורא הלא-יהודי. ואכן, קו זה ננקט בהקפדה בספר האחרון בנושא לחימת היהודים נגד הנאצים, שראה אור ברוסית ערב החיסול של הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי, וששמו מעיד על כוונותיו: אחוות הפרטיזאנים, זיכרונות על פעולות לחימה של פרטיזאנים יהודים שהשתתפו במלחמה המולדת הגדולה.³⁰ מרבית הרשימות בקובץ נכתבו בידי לא-יהודים, וההיבט של מניעים יהודיים במלחמתם של הפרטיזאנים אינו מופיע בו כלל ועיקר. להדגשה מיוחדת זוכה בו האחוה ששררה ביחידות הפרטיזאניות בין יהודים ללא-יהודים. אולם, על אף המגבלות והאילוצים המשתקפים בקובץ, הוא היה ביטוי לרצון להוכיח, כי גם יהודים לחמו, לפחות

²⁵ א' סוצקעווער, פון ווילנער געטא, מוסקבה 1946; מ' יעלין, ד' געלפערן, פארטיזאנער פון קאונאסער געטא, מוסקבה 1948; ה' סמאליאר, פון מינסקער געטא, מוסקבה 1946.

²⁶ G. Smoljar, *Mstiteli Getto*, Moscow 1947.

²⁷ השוואה עמ' 73 היידי, שם, עמ' 56 בתרגום הרוסי.

²⁸ עמ' 73 במקור היידי.

²⁹ שם, עמ' 119.

³⁰ Partizanskaya druzhba. *Vospominaniya o boyevykh dyelakh partisan yevreyev uchastnikov Vyelikoy otechesvennoy voyny*, Moscow 1948. התרגום לעברית בהשמטות קלות נכלל בספר *הם היו רבים*, בעריכת ב' וסט, תל-אביב תשכ"ח.

באותה מידה כמו בני עמים סובייטיים אחרים, והוא עשוי היה לשמש מעין תשובה להרבה טיעונים אנטישמיים. ברם, אף היסטוריוגרפיה סובייטית יהודית, הדלה בתוכנה, מצומצמת בכמותה ומאלצת בהיבטיה היהודיים, חדלה להופיע עם חיסול התרבות היהודית בברית-המועצות בשלהי 1948.

אולם, הנושא של התעלמות מלחימת היהודים המשיך להטריד יהודים לא-מעטים בברית-המועצות, בעיקר נוכח הטענות החוזרות ונשנות, כי יהודים השתמטו משירות במלחמה זו. אחדים חיפשו להם אפוא אפיקים על-מנת לתת ביטוי לצורך נפשי זה, ובין אלה ניתן להזכיר את מאמריו של יעקב קאנטור, שפירסם בעיתון היידי בווארשה פאלקס שטימע, או את א' פריבולודה ו' ברגמאן, שהשתמשו בבמה של ה-סאוועטיש היימלאנד כדי לפרסם רשימה מלאה במידת האפשר של גיבורי ברית-המועצות היהודים.³¹

הצורך הנפשי להוכיח ללא-יהודים, ואולי קודם כל ליהודים עצמם בברית-המועצות, שחלקם של היהודים בלחימה נגד הנאצים לא נפל, ואולי אף עלה על זה של עמים אחרים, פעם גם בקרב חוגי הפעילים הלאומיים בברית-המועצות. אין תימה אפוא, כי בפרסומים היהודיים הליגאליים למחצה (ה"סאמיזדאט") הוקדש מקום בלתי מבוטל לחלקם של היהודים בשורות הצבא האדום בימי מלחמת-העולם השנייה.³² רוב רובו של החומר על נושא זה בסמיזדאט היהודי נשאב מפרסומים סובייטיים, ומטבע הדברים הושפע מהם לא מעט בסגנונו וברוחו. פירסומים אלה, בדומה לרשימות בכתבי-עת יהודיים רשמיים כגון סאוועטיש היימלאנד, נועדו למטרות הנצחה ולהבלטת חלקם של היהודים בלחימה כתגובה להבלעת הנושא בהיסטוריוגרפיה הסובייטית הרשמית, אך הם אינם יכולים להיחשב כעובדות של מחקר אנאליטי.

ניתן לומר אפוא, כי ההיסטוריוגרפיה הסובייטית-יהודית על נושא הלחימה של יהודי ברית-המועצות לא הגיעה לכלל גיבוש, אף במתכונת של היסטוריוגרפיה סובייטית כללית, אך נראו ניצנים ראשונים של כתיבה על הנושא, ניצנים שנקטעו באבם עם חיסול התרבות היהודית. ועדיין נשאר בעינו הצורך הנפשי העצום אצל יהודים רבים לדעת יותר על הנושא, וזאת על רקע הפירסומים הסובייטיים הרבים המוקדשים לגבורה במלחמה, אשר הגורם היהודי בה מובלע ומוצנע.

ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה על לחימת יהודים בברית-המועצות, בייחוד ביחידות הפרטיזאניות בשטחים המסופחים, שפורסמה במערב, צמחה מבין הלוחמים שזה מקרוב

³¹. קאנטור, "ידן אויף דעם גרעסטן און וויכטיקסטן פראנט", בתוך: פאלקס-שטימע, 18 באפריל 1963, וכן מאמרו: "זיי זיינען דער שטאלץ פון אונדזער פאלק", שם, 5-6 במאי 1965; "אונדזער היימלאנד האט זיי געקרוינט מיט רום", בתוך: סאוועטיש היימלאנד, גל' 5, 1970, עמ' 43-47. וכן עיין שם, גל' 8, עמ' 40.
³² הפירסומים של ה"סמיזדאט" היהודי בברית-המועצות הועתקו ופורסמו בישראל. ובתוכם הפרטים הבאים: Yevrey v voyne protiv gitlerovkoy Germanii, Yevreyski samizdat, Jerusalem 1975, vol. 9; G. Shapiro, Ocherki o Yevreyakh-geroyakh Sovetskogo Sayuza, ibit, 1978, vol. 14; VI Vagner, Yevreye v voyne 1941-1945 gg., ibit., Vol. 18, pp. 7-26.

הניחו את נשקם. הכתיבה הושתתה על ניסיונם האישי של הכותבים, על עדויות מקריות, ולא נעדרה ממנה מגמה פוליטית אקטואלית. הניסיון הבולט בתחום זה הוא ספרו של משה קאגאנוביץ', "השתתפותם של היהודים בתנועה הפרטיזאנית של ברית-המועצות", שיצא לאור ברומא ב-1948 על-ידי הוועדה ההיסטורית ליד איגוד הפרטיזאנים היהודים (פ.ח.ח.) באיטליה. מתוך מגמה פוליטית מובהקת כלל המחבר מובאה מתוך פקודה שנחתמה, כביכול, על-ידי נשיא ברית-המועצות ובה נאמר בין היתר, כי:

"כיוון שהאויב מתייחס בצורה חייתית ובארבארית ומשמיד בצורה מוחלטת את האזרחים הסובייטיים בני הלאום היהודי, מצווה בזה לתת להם זכות קדימה בפניו לאזורים המרוחקים של ברית-המועצות".³³

פקודה זו, שכנראה המחבר לא ראה אותה מעולם, למרות שהוא מצטט ממנה, כפי שאכן העיד בעצמו במהדורות המאוחרות של הספר,³⁴ היתה, קרוב לוודאי, פרי הלך-רוח של התקופה ומצביעה על הזהירות המחייבת את ההיסטוריון בהסתמכו על חומר מסוג זה.

שנות דור היו צריכות לחלוף עד אשר החלה להתגבש במערב היסטוריוגרפיה מחקרית על הנושא, וגם כאן טיפלה זו בעיקר בשטחים שסופחו לברית-המועצות במשך המלחמה. הקיבוצים היהודיים בשטחים המסופחים היו דומים יותר לקיבוצים של יהודי פולין או רומניה מאשר לקיבוצים היהודיים בברית-המועצות. בהם נמשכה במידה רבה הרציפות ההיסטורית של התנועות והאירגונים הפוליטיים היהודים, אף-על-פי שאלה פורקו מבחינה פורמאלית בפרק הזמן הקצר של השלטון הסובייטי.

זאת ועוד. לרשותו של החוקר הבלתי-תלוי עמד חומר רב באופן יחסי על הלוחמים היהודים באזורים אלה, להבדיל מאזורי ברית-המועצות הוותיקים. אין תימה אפוא, כי המחקר על לוחמת יהודים ולחימה יהודית בברית-המועצות התמקד בראשיתו באותם אזורים. בתחום זה ראויים לאיזכור מחקריו של דב לוין על היהודים בארצות הבאלטיות,³⁵ עבודתו של יצחק ארד על יהודי וילנה,³⁶ מחקריו של שלום חולבסקי על יהדות ביילורוסיה המערבית,³⁷ עבודתו של

³³ משה קאגאנאוויטש, דער יידישער אנטייל אין דער פארטיזאנער בעוועגונג פון סאוועט-רוסלאנד, רוים 1948, עמ' 188.

³⁴ כבר ב-1951 הטיל סולומון שווארץ ספק בקיומה של פקודה מעין זו. במהדורה מורחבת של ספרו, אשר ראה אור בתל-אביב בשנת 1954, כותב כהנוביץ': "לפי עדויות של יהודים, שחיו ברוסיה בתחילת המלחמה, הוציאה נשיאות הסובייט העליון, בסוף 1941, פקודה על פינוי האוכלוסייה היהודית – בראש ובראשונה מן האזורים שנסקפת להם סכנה של פלישה גרמנית. לדברי הנ"ל חויבו השלטונות המקומיים להמציא אמצעי-הובלה מיוחדים למטרה זו. ברם, לא נמצא מסמך שיאשר את ידיעות העדים" (משה כהנוביץ, מלחמת הפרטיזאנים היהודים במזרח-אירופה, תל-אביב תשי"ד, עמ' 202). על נוסח זה חוזר המחבר בספרו בידיש שפורסם בבואנוס-אייירס בשנת 1956, כרך א', עמ' 370.

³⁵ צבי א' בראון, דב לוין, תולדותיה של המחתרת; האירגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת-העולם השנייה, ירושלים תשכ"ב; דב לוין, לוחמים ועומדים על נפשם; מלחמת יהודי ליטא בנאצים, 1941-1945, ירושלים תשל"ה; דב לוין, עם הגב אל הקיר; לחימת יהודי לאטביה בנאצים, 1941-1945, ירושלים תשל"ח.

³⁶ יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, ירושלים – תל-אביב 1976.

³⁷ שלום חולבסקי, על נהרות הניימן והדנייפר; יהודי ביילורוסיה-המערבית במלחמת-העולם השנייה, ירושלים תשמ"ב.

שמואל ספקטור על היישוב היהודי בוהלין,³⁸ ועוד. בכל העבודות האלה התמודדו החוקרים עם הבעיות המרכזיות של לוחמת יהודים ולחימה יהודית תוך בחינת המיוחד בכל איזור ואיזור. המחקר הושתת על חומר נרחב ורב-גוני, שאותו השתדלו לאמת ולנתח במיטב הכלים של ביקורת המקורות. ניתן לומר אפוא, כי לגבי אזורים רבים של השטחים המסופחים לברית-המועצות קיימת היסטוריוגרפיה בנושא חלקם של היהודים במלחמה נגד הנאצים. לא כן המצב כל אימת שמדובר על יהודי ברית-המועצות בגבולות שעד מלחמת-העולם השנייה.

נוכח מיעוט החומר העומד לרשות החוקר נרתעו רבים מלגשת לחקר הנושא. הראשון שניסה להתמודד עם חקר חלקם של היהודים בצבא האדום במלחמת-העולם השנייה היה יוסף גורי. הוא עשה ניסיון רציני ושיטתי להגיע לסיכום האינפורמציה, בעיקר לגבי היהודים נושאי האות של "גיבור ברית-המועצות" ויהודים בעמדות פיקוד גבוהות. בעקבותיו הלך דב ליון, אשר העמיק בניתוח הנתונים שליטת יוסף גורי.³⁹

עם בוא גל העלייה החדש מברית-המועצות בשנות השבעים, עלתה מחדש ההתעניינות בהשתתפותם של היהודים בלחימה נגד הנאצים בברית-המועצות. הודות להתעניינות זו זכינו עתה לשני ספרים עבי-כרס ורבי-פרטים על היהודים בצבא האדום. האחד הוא ספרו של גרשון שפירא "יהודים גיבורי ברית-המועצות",⁴⁰ והאחר ספרו של אהרון אברמוביץ' "בקרבת המכריע – השתתפותם ותפקידם של יהודי ברית-המועצות במלחמה נגד הנאצים".⁴¹ שני הספרים ראויים לתשומת לב הן בגלל המאמץ הבלתי-נלאה שהושקע בהם, והן בגלל האינפורמציה העובדתית הרבה הכלולה בהם.

שני החיבורים נועדו לשרת מטרת של הנצחה וחינוך כאחד. אך מלבד המטרה המשותפת נבדלים שני הפרסומים במבנה ובתוכן. ספרו של שפירא הוא אוסף של רשימות על יהודים גיבורי ברית-המועצות, שנאספו ממקורות סובייטיים ובחלקם נדפסו קודם לכן בפירסומים ה"לגאליים-למחצה" בברית-המועצות. מבחינות רבות אין רשימות אלה שונות מצורת הכתיבה השכיחה בברית-המועצות. מדובר בספר זה על יהודים שהצטיינו בקרב, אך לא תמיד השכיל המחבר לתפוס את האלמנטים של לחימה יהודית, אף כאשר רמזים לכך ניתן היה לעיתים לדלות גם מפירסומים סובייטיים שבהם השתמש. למרות פגמים אלה האסופה מרימה תרומה בלתי-מבוטלת לנושא בעצם קיבוץ של החומר.

³⁸ שמואל ספקטור, *שואת יהודי ווהלין, 1941-1945*, "יד ושם", בשיתוף הפדרציה של יהודי ווהלין, ירושלים תשמ"ו.

³⁹ גורי, "יהודים בצבא האדום" במלחמת העולם השנייה, בתוך: י' סלוצקי, מ' פקלן (עורכים), *חיילים יהודים בצבאות אירופה*, תל-אביב 1967, עמ' 135-148; י' גורי, "יהודי ברית-המועצות במלחמה נגד גרמניה הנאצית", בתוך: מ' מושקט (עורך), *לוחמים יהודים במלחמה נגד הנאצים*, תל-אביב תשל"א, עמ' 20-75; דב ליון, "עובדות והערכות על היהודים בצבא האדום במלחמת-העולם השנייה", בתוך: משואה, *קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה*, כרך י' (תשמ"ב/1982), עמ' 79-105.

⁴⁰ G. Shapiro, *Yevreyi-Geroyi Solvetskogo Soyuzu*, Tel-Aviv 1982.

⁴¹ A. Abramovich, *V reshayushchey voyne*, Tel-Aviv 1982.

ספרו של אברמוביץ', שהוא רק כרך ראשון מפירסום גדול יותר, הוא ניסיון ראשון לתאר תמונה שלמה על חלקם של היהודים בצבא האדום. המחבר השקיע בחיבורו מאמץ רב ובדק עשרות ספרי זיכרונות ומאות מאמרים שהופיעו בברית-המועצות ואסף מהם כל אינפורמציה על הצטיינותם של יהודים בקרבות. את המידע על היהודים שילב במסגרת הכללית של הקרבות בחזיתות השונות ובתקופות השונות של המלחמה. המחבר עשה כל מאמץ כדי לאתר שמות של יהודים ולדייק בפרטים הצבאיים ובנסיבות העובדתיות. בספר מוזכרים אפוא מאות מעשי גבורה של לוחמים יהודים ומאות שמות של יהודים הפזורים לאורכה ולרוחבה של החזית המשתנה במהירות. המקורות שניצל המחבר היו בעיקר סובייטיים, ודבר זה הטביע את חותמו על מגבלותיו ועל סגנונו על החיבור. אך למרות הפגמים, יש בחיבור זה כדי לשמש פתח למחקרים שיבואו בעקבותיו.

מסקירת ההיסטוריוגרפיה הסובייטית, היהודית-סובייטית וזו שמחוץ לברית-המועצות מסתבר, כי נושא לחימתם של יהודים בברית-המועצות נגד הנאצים עדיין לא זכה למחקר ממצה, מקיף ומסכם. מרבית החיבורים שראו אור עד עתה מטפלים בצורה זו או אחרת בלחימתם של יהודים, דהיינו בתיאור השתתפות היהודים בלחימה במגזר זה או אחר של המאבק נגד הנאצים. אך השאלה בעלת החשיבות, האם לחימה זו נבעה – ובאיזה מידה נבעה – מתנאים, גורמים ומניעים יהודיים ספציפיים, או בלשון אחרת, האם היתה זו לחימה יהודית ועד כמה היתה זו לחימה יהודית, עדיין נשארת פתוחה ומחכה למחקרים מקיפים, אשר ינצלו לא רק את הפירסומים הסובייטיים, אלא ישתמשו גם באלפי העדים החיים עמנו והעשויים להאיר את מכלול השאלות מזוויות נוספות.

מקור: השואה בהיסטוריוגרפיה, יד- ושם, 1987, ע"מ 185 – 167.